

De kennissenkring van de mecenas en humanist Georgius Haloinus. Een overzicht van zijn correspondentie

door

DR. CONSTANT MATHEEUSSEN

Het is bekend dat de grote doorbraak van het humanisme in onze gewesten door de generatie van Erasmus werd bewerkstelligd. De Vlaamse edelman Georgius Haloinus (ca. 1470-1536/1537)¹ was een leeftijdgenoot van de Rotterdammer. Hij was Heer van Halewijn (= Halluin, Frans-Vlaanderen) en Komen en behoorde tot de hoge adel. Georgius, die aldus verbonden was aan het Bourgondisch-Habsburgse Hof onder Filips de Schone en Keizer Karel, was, naar we uit verschillende getuigenissen weten², tussen zijn standgenoten zowat een witte raaf, doordat hij, een edelman, zich voor het humanisme niet enkel interesseerde, maar er ook zijn collega's toe wilde bekeren³.

1. Het hoofdwerk van Georgius Haloinus is de *Restauratio linguae Latinae*; ze verscheen te Antwerpen bij Simon Coquus in 1533. Lange tijd waren hiervan geen exemplaren meer bekend; wij kennen er nu 2: cf. Appendix, nr. 2. Wij hebben aan de *Restauratio* een studie gewijd, die we in 1974 hebben voorgedragen als doctoraat in de Klassieke Filologie aan de Katholieke Universiteit te Leuven: cf. Matheussen, C., *Een zestiende-eeuws pleidooi tegen de grammatica. Georgius Haloinus en zijn Restauratio linguae latinae (1533)*, Leuven, 2 delen, 1974 (gestencild); deel I is een kritische tekstuitgave: verder zullen de citaten uit de *Restauratio* naar deze editie worden aangehaald; deel II is aan de interpretatie van de *Restauratio* gewijd. Voor een algemene bibliografie betreffende Haloinus verwijzen we naar de eerste noot van een artikel over Despauterius en Komen dat wij in het tijdschrift *Lias* in 1977 zullen laten verschijnen.

2. In de opdracht van de eerste Liviuseditie bij Badius aan Haloinus (24-12-1511; cf. Appendix, nr. 5) schrijft Badius: „Vix enim alterum in tanta nobilium frequentia invenero qui summis natalibus et praeclaris stemmatis tot morum decora aut litterarum addiderit ornamenta. Tantum enim abest ut castis moribus, probis artibus cultioribusque litteris nunc alto loco nati studeant, ut nihil magis obhorreant putentque non eundem vere generosum censendum qui aut eloquentiae, aut gravi cuiquam doctrinae unciolam olei impenderit”. In 1521 schreef Erasmus aan Th. Morus: „Sed tamen expergiscuntur. Iam enim fere nullus est magnatum qui non curet suos liberos bonis literis diligenter instituendos, licet inter aulicos proceres nemo literas calleat praeter unum Georgium Haloinum: cui cultae hactenus praeter invidiam nihil fructus attulerunt, quanquam, ni fallor, brevi plurimum dignitatis sunt allaturae”; Allen, P. S. (e.a.), *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum*, Oxford, IV, 1922, *epist.* 1220, rr. 44-48.

3. Cf. Appendix, nr. 8.

Wil men de geestelijke persoonlijkheid van Haloinus juist begrijpen, dan zal men verschillende factoren in aanmerking moeten nemen. Geboren op de kentering der tijden was zijn pro-humanistische ingesteldheid allerminst vanzelfsprekend; zoals zijn generatiegenoot Erasmus was hij als humanist een autodidact; tot een kennis van het Grieks is hij daarbij niet gekomen⁴. Verder was Haloinus een veelbereisd polyglot: dit feit is van belang om te begrijpen waarom hij als theoreticus van het Latijnse taalonderricht ging opteren voor een radicaal antigrammaticale stellingname: men moest het Latijn z.i. zonder enige hulp van de grammatica aanleren⁵. Ook was onze edelman een actief mecenas. Dit bracht hem in contact met humanisten, zoals uit zijn correspondentie moge blijken. De ware roem en verdienste van Haloinus ligt overigens in dit mecenaat. Dit had reeds Sanderus, de auteur van de eerste biografische schets van Georgius⁶, begrepen: „At hic noster vir numquam satis laudatus, et humanissimus doctorum virorum Moecenas”⁷.

Slechts weinig is uit die correspondentie bewaard. Wij overlopen hier deze bronnen. De inhoud van de brieven stellen wij aan de orde voor zover er de aard van de omgang duidelijker uit wordt.

De relatie met Martinus Dorpius, aan wie de oudste brief uit het corpus geadresseerd is, kwam tot stand langs Despauterius om: de grammaticus, door toedoen van Haloinus als leraar aan de Latijnse school naar Komen gehaald, had zijn beschermheer een handschrift van Dorpius getoond, met een proloog door Dorpius geschreven ter gelegenheid van de opvoering van Plautus' *Aulularia* op 3 september 1508 in de Lelie te Leuven. Haloinus was enthousiast en zond Dorpius terstond een brief (ca. september 1508), waarin hij hem uitnodigt te corresponderen; hij spoort Dorpius aan de studie van Plautus voort te zetten en er hem de resultaten van te laten geworden⁸. Dorpius was uitermate opgezet met Haloinus' interesse, zoals blijkt uit zijn brief van 28 maart 1509 aan Despauterius: „Quod heros ille, rarissimum literaturae decus ac ornamentum, ille Moecenas, ille Musarum non iam alumnus sed patronus, Georgius Haloinus, meas nugae amat, meque in numerum

4. Cf. *Rest.* 1, 10, 8 (= fol. E vi r°); 1, 15, 12 (= fol. G i r°); 3, 5, 16 (= fol. M ii r°).

5. Deze stelling wordt in de *Restauratio* breedvoerig uitgewerkt.

6. Cf. Sanderus, Antonius, *De Gandavensibus eruditionis fama claris libri tres ...*, Antwerpen, Guil. a Tongris, 1624, pag. 45-47.

7. Sanderus, *o.c.*, pag. 45.

8. Zie Appendix, nr. 1. Haloinus heeft ook zelf over Plautus geschreven: in de in 1614 te Brussel geveilde bibliotheek van Charles de Croy kwam een handschrift voor met de titel *Grammaticalia et annotationes in Plautum* (auteur: Haloinus): cf. Van Even, E., *Notice sur la bibliothèque de Charles de Croy, Duc d'Aerschot (1614)*, in: *Bulletin du bibliophile belge*, 9 (1852), pag. 443.

clientulorum ascribit, non posses facile credere quam mihi videar plane beatus. Tui muneris est eius erga me studium bonis (ut aiunt) avibus bene coeptum ne langueat, subinde excitare" ⁹.

Een ereplaats in het mecenaat van Haloinus neemt Despauterius in ¹⁰. We hebben nog twee brieven die tussen beiden gewisseld zijn. Er is het proemium (d.d. 24-10-1508) tot het eerste boek van de *Restauratio*. Haloinus zet er uiteen waarom de grammatici het onderling voortdurend oneens zijn: de reden ligt bij de grammatica. De spraakkunst is immers niet het fundament van het Latijn, maar heeft geleid tot een verbastering van de taal der *prisci*. Wil men de *elegantia* bereiken, dan moet men de grammatica laten varen en gaan steunen op het taalgebruik der ouden, die acht sloegen op de welluidendheid.

Een deel van de kritiek op de grammatica is de gedachte dat uitgebreide spraakkunsten ongeschikt zijn voor het onderricht ¹¹. Zouden Haloinus op dat ogenblik niet vooral Despauterius' geschriften voor de geest hebben gestaan? Diens grammaticaal oeuvre is immers inderdaad voor kinderen veel te zwaar. Dan zou het aan Despauterius opgedragen eerste boek van de *Restauratio* ook een soort concrete kritiek kunnen zijn op diens activiteit aan de Latijnse school te Komen. Meer dan een hypothese kan dit alles echter niet zijn. (Men houde er rekening mee dat, hoewel de voorrede tot het eerste boek van 1508 dateert, de druk pas in 1533 bij Coquus te Antwerpen van de pers kwam, dit is lang na de dood van Despauterius; het is echter duidelijk dat Haloinus jarenlang nog met herwerkingen van en bijschavingen aan de *Restauratio* is bezig geweest in de periode 1508-1533).

Een van de mooiste getuigenissen echter van het inspirerend mecenaat van Haloinus is ongetwijfeld de *Ars versificatoria* van Despauterius. Het werk verscheen voor het eerst in 1511 te Parijs bij Badius, en werd in een brief (Sint-Winoksbergen, 14-12-1510) aan Haloinus opgedragen ¹².

Men kan stellen dat Haloinus zowat de promotor van dit werk is geweest. De materie boeide overigens onze edelman, want hij redigeerde zelf een *De carminibus et versibus* ¹³. Despauterius nu

9. Cf. De Vocht, H., *Monumenta humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the First Half of the XVIth Century*. Erasmus - Vives - Dorpius - Clenardus - Goes - Moringus (Humanistica Lovaniensia, 4), Leuven, 1934, pag. 355.

10. Zie ook onze bijdrage over Despauterius en Komen die zal verschijnen in het tijdschrift *Lias* in 1977.

11. Cf. *Rest.* 1, 9, 17 (= fol. E iiiii r^o).

12. Zie Appendix, nr. 3.

13. De Koninklijke Bibliotheek te Brussel bewaard een handschrift (autograaf) met Haloinus' *Annotationes in Virgilium* (signatuur: K.B., 15.585). In dit werk komt zeven maal een verwijzing voor naar *De carminibus et versibus*: cf. fol. 21 v°;

heeft zes jaar aan deze *Ars*, die de zaak van het herstel van het Latijn (*instaurare*) moest dienen, besteed¹⁴. En daarbij is Haloinus hem een grote steun geweest: „In qua re quicquid profeci tuum est: ex quo plus didici quam ex alio quovis praeceptore; abest dicto assentatio, id novit deus”¹⁵. Die steun moet gesitueerd worden op het methodisch vlak; Haloinus is niet voor al te haastig publiceren – een raad die hij voorwaar zelf in de praktijk heeft gebracht¹⁶ –: men moet eerst de klassieken hebben gelezen. Zo meende Despauterius reeds in 1507 zijn werk te hebben voltooid, maar Haloinus had hem doen inzien dat het nog onvoldoende met de gegevens van de klassieke dichters rekening hield, zodat de grammaticus zich opnieuw aan het lezen had gezet, met als resultaat een sterk verbeterde en uitgebreide versie (dit alles deelt Despauterius in deze opdracht zelf mee).

Het vastleggen van de basis voor dit traktaat brengt Despauterius tot een schets van de geschiedenis van de Latijnse dichtkunst, waarvan hij de gouden tijd situeert van ca. 100 vóór tot ca. 150 na Christus. De heropbloei die sinds Petrarca aan de gang is heeft een stel merkwaardige dichters opgeleverd (de *neoterici*), die echter niet de basis van een *ars versificatoria* kunnen zijn, omdat ze technisch niet smetteloos worden bevonden. Daar zijn verschillende redenen voor, waarvan de vierde sterk verwant is met ideeën die ook Haloinus in zijn *Restauratio* ontwikkelt, zij het dat Despauterius naar een ander geschrift¹⁷ van zijn beschermheer verwijst: „Quarto decepti sunt Neoterici grammaticorum perversis regulis; id quod tu, nobilissime et doctissime patrone, doces pulcherrime in libello elegantissimo de veteribus et neotericis scriptori-

30 v°; 48 r°; 58 r°; 121 v°; 141 v°; 149 v°. De bibliotheek van Charles de Croy bezat een handschrift *De carminibus et versibus* van Haloinus: cf. Van Even, *art. cit.*, pag. 438. De inventaris van het boekenbezit van Alexander van Arenberg (die een deel van de boeken van Charles de Croy verwierf) vermeldt twee handschriften van Haloinus over deze materie: een *Prosodia, opusculum Georgii Haloini Cominiique domini de carminibus et versibus*, en een *Opusculum de carminibus et versibus Georgii Haloini, Cominii domini*; cf. Pinchart, A., *Inventaire des tableaux, bijoux, livres, tapisseries, etc. d'Alexandre d'Arenberg, prince de Chimay, etc. mort en 1629*, in: *Bulletin du bibliophile belge*, 4 (1847), pag. 383 en 384.

14. Weliswaar niet uitsluitend: in 1509 verscheen de eerste editie van zijn *Syntaxis*; cf. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par F. van der Haeghen. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger* (Culture et civilisation), Brussel, II, 1964, nr. D 267.

15. Despaut. *Ars versificatoria*, Parijs, Badius, 1511, fol. a i r°-v°; cf. Appendix, nr. 3.

16. Slechts één voorbeeld: het voorwoord tot het eerste boek van de *Restauratio* dateert van 1508, het boek verschijnt pas in 1533. Haloinus zegt herhaaldelijk dat hij bewust met publiceren heeft gewacht. Dezelfde gedachte duikt trouwens ook in andere werken op.

17. Namelijk naar een *Libellus de veteribus et neotericis scriptoribus*. Van dit boekje zijn geen verdere sporen bekend; het zou mogelijk kunnen samenvallen met het derde boek van de *Restauratio* (= *De libris per ordinem legendis*).

bus abs te composito, quem, ne diu bonarum litterarum studiosi invidias, tuam celsitudinem summopere rogamus”¹⁸.

Despauterius expliciteert dat sommigen de regels van de dichtkunst halen uit grammatici, zelfs indien de klassieke modellen die regels weerleggen. Dit is een foutieve houding: „At si nosse vellent unicum usum esse ‘quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi’ (HOR. *ars* 72) – usum autem habendum doctissimorum loquendi consuetudinem –, et ex hoc usu tantum grammaticorum regulas constitui, scirent regulis eatenus fidem habendam quatenus veterum auctoritati non adversentur; quae si adversentur, explodendae sunt, etiam si grammatici summi eas constituerint. Grammatici nanque auctoritas per se nulla est, quum ex sola doctissimorum oratorum, historicorum, poetarum et aliorum idoneorum scriptorum observatione constet ortam esse veram grammaticam”¹⁹. De grammatica haalt haar autoriteit uit de goede schrijvers (de *veteres*): ze beschrijft hun taalgebruik, want dit is de norm. We vinden hier ideeën die ook in de *Restauratio* opduiken, helaas echter daar niet steeds met dezelfde helderheid van conceptie.

Natuurlijk kan men van een Despauterius niet verwachten dat hij de radicale antigrammaticale houding van zijn beschermheer zou onderschrijven. Er zijn hierover brieven gewisseld tussen beiden; dat er meningsverschillen waren is duidelijk; de brief van Despauterius ging echter verloren²⁰. Nog andere passages zijn in dit opzicht interessant, doch een uitgebreide bespreking van de reactie van Haloinus' vrienden op ideeën uit de *Restauratio* kan hier niet gegeven worden.

Over de hulp die Despauterius voor Dorpius betekend had om met Haloinus in aanraking te komen werd reeds gehandeld. Dergelijke middelaarsrol speelde de grammaticus ook voor Barlandus (cf. *infra*).

Despauterius verliet in 1514 Sint-Winoksbergen, om zich te Komen te vestigen. Daar stierf hij in 1520 en vond hij zijn laatste rustplaats²¹. Zijn levensloop en zijn werk zijn duidelijk zeer eng met Haloinus' naam verbonden.

Judocus Badius Ascensius behoorde eveneens tot de kennissenkring van Haloinus. De getuigenissen van hun relatie zijn te

18. Despaut. *Ars versificatoria*, Parijs, Badius, 1511, fol. a iiii r°.

19. *Ibidem*, fol. a iiii r°-v°.

20. Dat er briefwisseling is geweest blijkt uit *Rest.* 1, 2, 2 (= fol. B iiii r°): „Nunc ad epistolam tuam venio, in qua tu (= Desp.) grammaticam defendere cupis”.

21. Cf. De Vocht, H., *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense (1517-1550)* (Humanistica Lovaniensia, 10), Leuven, I, 1951, pag. 211-212; Nauwelaerts, M. A., *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch* (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, 30), Tilburg, 1974, pag. 133, noot 63.

vinden in de Liviusedities van de drukker²². De eerste uitgave²³ dateert uit 1511 (onze jaartelling) en bevat een dedicatie aan Haloinus, waarin Badius de uitzonderlijke verschijning van onze auteur belicht: waar de andere edelen slechts afkeer en minachting hebben voor wie onder hen zich op de literatuur zou toeleggen, is Haloinus een toonbeeld van wijsheid en welsprekendheid, zoals zo vele Romeinse vooraanstaanden het, naar het getuigenis van Livius, waren geweest. Bij latere edities is deze opdracht behouden, maar soms licht gewijzigd en uitgebreid. Verder willen we nog signaleren dat Badius ook bij een andere gelegenheid de lof van het huis Halewyn heeft gezongen, waarbij hij dan Georgius met name vermeldt²⁴.

Badius was echter niet enkel drukker, hij was bovendien een filoloog, die een aantal klassieke teksten van commentaar voorzag. In die hoedanigheid kon hij voor Haloinus een autoriteit zijn, en we stellen inderdaad vast dat hij in de *Restauratio* tot de geraadpleegde schrijvers behoort. Geput is namelijk uit zijn commentaar bij Vergilius; Haloinus haalt daaruit dit citaat: „Constructio sumenda est interdum ex consuetudine loquendi; nam si secundum grammaticorum regulas dicam, omnino non placet; aufert enim et verbis dignitatem et sententiae pondus”²⁵.

Deze uitspraak nu is een steun voor Haloinus' eigen opvattingen. De *Restauratio* rekent Badius onder de geestesgenoten. In feite echter is daarmee niet Haloinus' totale visie op Badius m.b.t. de grammaticaproblematiek kenbaar gemaakt. Inderdaad tonen de *Annotationes in Virgilium* (o.i. dateert dit Brussels handschrift

22. Zie Appendix, nummers 5, 7 en 14.

23. Zie Appendix, nr. 5.

24. In de vierde editie bij Badius van een collectie brieven samengesteld door Angelus Politianus en geccommentarieerd door Franciscus Sylvius van Amiens; de editie dateert uit 1517 en heeft een opdracht (waarin de bewuste tekst voorkomt) aan de bisschop van Amiens, Franciscus Haloinus: cf. Renouard, Ph., *Bibliographie des impressions et des œuvres de Josse Badius Ascensius, imprimeur et humaniste (1462-1535)*, Parijs, III, 1908, pag. 183-184; Renouard, Ph., *Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle. Ouvrage publié d'après les manuscrits de Ph. Renouard* (Histoire générale de Paris. Collection de documents), Parijs, II, 1969, nr. 363. Volgens Messiaen, L.-J., *Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneurs et de la ville de Comines. Suivie de notices sur ses établissements publics, ses gildes, ses hameaux et ses hommes célèbres*, Kortrijk, III, 1892, pag. 436-437 was deze bisschop een oom van Georges. Sanderus, o.c., pag. 46 alludeert op dit getuigenis van Badius.

25. Cf. *Rest.* 1, 1, 8 (= fol. B iii r°); 1, 6, 2 (= fol. D ii v°); 1, 9, 6 (= fol. E i v°); een verwijzing in *Rest.* 1, 6, 7 (= fol. D iii r°). De commentaar van Badius bij de Aeneis verscheen in Vergilius, *Aeneis. Cum commentariis ... Iodoci Badii Ascensii*, Parijs, Thielmann Kerver voor Jean Petit en Jean de Coblencz, 1500 (= 1501; cf. Renouard, *Badius*, III, 1908, pag. 360-363); zie daarin fol. VI v°, de commentaar bij Verg. *Aen.* 1, 12. Haloinus geeft Badius' commentaar verkort weer (zonder de betekenis te verdraaien).

– K.B. 15.585 – van na de publikatie van de *Restauratio*)²⁶ aan dat Haloinus er zich van bewust was (geworden was?) dat in Badius' geschriften geen fervent antigrammaticus aan het woord was.

De *Annotationes in Virgilium* immers leren ons dat voor Haloinus Badius wel een gezagvol geleerde was²⁷, maar dat een zeker voorbehoud tegenover de drukker toch gewent leek, vooral „quia hi fere omnes interpretes (onder wie Badius) grammatici fuerunt et omnia fere ad artem grammaticam referunt et per grammaticam exponere nituntur”²⁸. Weliswaar zag Badius in dat de grammatica niet de leidraad der *prisci* geweest was²⁹, en dus geen goede gids betekende voor de verklaring van deze auteurs, maar zelf was deze Badius „totus grammaticus ... et precepta grammaticalia tradit”³⁰. Vanwaar die tweespalt bij Badius? Waarom legt hij, tegen beter weten in, Vergilius *grammaticaliter* uit? Haloinus meent „ad complacendum grammaticis, ne conviciis eum insectarentur et famam eius diminuerent, quia videbat omnes grammaticae studiosos et grammaticam laudantes et lingue Latine fundamentum eam vocantes; ut igitur in grammatica se peritum etiam ostenderet, grammaticalia scripsit; sed hec autoritas predicta (= Badius' commentaar bij VERG. *Aen.* 1, 12; cf. *supra*) pro eius conclusione semper accipienda est; optima enim, utilissima ac verissima est, ut prediximus”³¹.

Al bij al is dus de verhouding tot Badius op het vlak van de ideeën gecompliceerder dan de *Restauratio* doet vermoeden. Het heeft er enigszins de schijn van dat deze afwijkende mening in de *Restauratio* bewust werd weggelaten: iets dergelijks immers zal ook m.b.t. het gebruik van Erasmus in de *Restauratio* te constateren zijn; en daar lijkt opzet waarschijnlijk.

We weten nagenoeg niets meer over de betrekkingen met Jacobus Papa. In een editie van diens *Opuscula* (Parijs, bij Badius, na 1510) kwam een ongedateerde brief voor aan Haloinus. Van deze druk schijnt echter, sinds de vernietiging van de stadsbibliotheek

26. Zie noot 13; onder meer de gewijzigde houding die in de *Annotationes* merkbaar is t.a.v. Badius en Erasmus (zie verder) in vergelijking met de positie in de *Restauratio* is voor de latere datering van de *Annotationes* een argument.

27. *Annotationes in Virg.* fol. 2 r°: „Hi tres viri (= Servius, Donatus, Badius) utriusque lingue periti, Grece scilicet et Latine, in expositione huius poete sepius erraverint”.

28. *Annotationes in Virg.* fol. 2 v°.

29. *Annotationes in Virg.* fol. 4 r°: „Ipse etiam Badius ostendit hos priscos autores non exponendos esse secundum grammaticorum constructiones, sed secundum modum loquendi”; Haloinus haalt dan, zoals in de *Restauratio*, Badius' commentaar bij Verg. *Aen.* 1, 12 aan.

30. *Annotationes in Virg.* fol. 4 r°.

31. *Annotationes in Virg.* fol. 47 r°-v^o.

van Doornik in de jongste wereldoorlog, geen exemplaar meer te bestaan ³².

In maart 1513 verschenen te Parijs bij Badius de *Amores* van Remaclus Arduenna ³³. De dichter droeg ze op aan Haloinus. De opdracht is voor het grootste deel gewijd aan de figuur en de loopbaan van de dichter zelf. Wil men er iets meer over Haloinus uit te weten komen, dan is men aangewezen op het begin en het einde van de brief. Haloinus staat bekend als een ernstig man, wiens mecenaat hogelijk wordt geprezen. Het blijkt ook dat de edelman reeds enkele werken op zijn naam heeft staan ³⁴, maar het is niet meer mogelijk te achterhalen wat er achter deze mededeling schuilgaat.

Al hoort de omgang met Keizer Karel niet thuis in een rubriek over de relaties met humanisten, dan is uit de correspondentie van Haloinus met de prins ³⁵ (de twee brieven dateren van vóór de keizerskroning) toch wel iets over het culturele streven en werk van onze auteur te puren. Vandaar dat we even op dit aspect van de brieven ingaan.

Zoals gezegd is Haloinus door zijn belangstelling voor de humanistische cultuur een witte raaf tussen de edelen aan het Bourgondische hof. De brief van 1514 legt daar overvloedig getuigenis van af. Men kan dit document zien als een programmaverklaring van Haloinus en een vurig pleidooi om in deze situatie verandering te brengen: Haloinus wil een deel van de klassieke literatuur vertalen en zo in het bereik brengen van zijn standgenoten, daarbij gloedvol de principiële waarde van dit cultuurbezit verdedigend. Het ware interessant geweest Karels reactie op dit ambitieus voor-nemen precies te kennen. In elk geval is Haloinus' vertaalarbeid niet tot één werk beperkt gebleven, en als we hem mogen geloven zou de vertaling van de *Tactica* van Aelianus zelfs op Karels verzoek zijn ondernomen ³⁶.

De weg van Adrianus Barlandus tot Haloinus liep, zoals bij Dorpius, over Despauterius. In het ontluikende Leuvense humanisme heeft Barlandus zich ingespannen om te verhelpen aan het

32. Cf. *Bibliotheca Belgica*, IV, 1964, nr. P 112; Renouard, *Badius*, III, 1908, pag. 118; Renouard, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 124; zie Appendix, nr. 4.

33. Zie Appendix, nr. 6.

34. „Gestibant (sc. Amores) insuper cum tuis interdum – quae eorum est confidentia! – lucubrationibus locuturi”; Remaclus, *Amores*, Parijs, Badius, 1513, fol. a iii r^o; zie Appendix, nr. 6.

35. Zie Appendix, nummers 8 en 10.

36. Aldus volgens de *Prologue du traducteur* bij de vertaling van Aelianus' *Tactica*: „Hault et puissant prince! A vostre priere et requeste me suis mis a translater ceste euvre presente, qui parle de l'ordonnance que solloyent tenir les Grecqz en leurs batailles”; Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 92 r°; zie Appendix, nr. 10.

tekort aan klassieke teksten voor het onderwijs³⁷. Zo zorgde hij voor een gecommenterde uitgave van *sententiae* uit de *Bucolica* van Vergilius (gedrukt in maart 1514 te Leuven bij Martens). Deze *Versuum ex Bucolicis Vergilii proverbialium collectanea* droeg hij op aan Despauterius, aan wie hij o.m. schreef: „Spero autem ita vel maxime heroi literato Georgio Aloino Mecenati tuo caeterisque studiosis probatum iri commentariolos meos, si quidem tu iis apud Flandros in re literaria princeps frontem exporrexeris”³⁸.

Het succes van dit werkje deed Barlandus tot een vermeerderde uitgave besluiten: hij nam nu ook sententies uit de *Aeneis* op (een verzameling die hij reeds vroeger had gemaakt) en uit de *Georgica*. De aantekeningen bij deze twee dichtwerken droeg hij op aan Haloinus³⁹. De redenen van deze dedicatie waren, aldus Barlandus, tweërlei: Haloinus paarde hoge afkomst aan humanistische cultuur enerzijds, en had anderzijds reeds vroeger belangstelling laten blijken, zelfs zonder dat ze mekaar hadden ontmoet. We kunnen bijgevolg besluiten dat Despauterius net zoals vroeger tegenover Dorpius ook voor Barlandus zijn introducerend werk bevredigend had verricht.

Het talrijkst – hoewel het woord eerder ongelukkig is bij een zo klein aantal documenten – zijn de aanduidingen over Haloinus in de correspondentie van Erasmus. Ongetwijfeld was beider verhouding niet onbeduidend, maar ze werd toch in belang overtroffen door die met Despauterius, mogelijk ook door die met Vives. De uitgebreidheid echter van het bewaarde epistolair oeuvre van de Rotterdammer verklaart de situatie. Een grote plaats neemt de briefwisseling met Haloinus in het *Opus epistolarum* niet in: twee brieven aan en één van Haloinus, gespreid over de jaren 1517-1522; daarnaast nog aanduidingen in een tiental andere brieven⁴⁰.

De hoofdthema's uit deze correspondentie voor ons zijn: mededelingen over de Franse vertaling die Haloinus van de *Moria* had gemaakt, inlichtingen over de activiteiten van de edelman in hofdienst en over zijn zorg voor Erasmus' belangen in die kringen, en (in *epist.* 1115) een bespreking van de in de *Restauratio* aan bod

37. Cf. De Vocht, *History Collegium Triligue*, I, 1951, pag. 226-231.

38. Daxhelet, E., *Adrien Barlandus, humaniste belge (1486-1538). Sa vie - son oeuvre - sa personnalité* (Humanistica Lovaniensia, 6), Leuven, 1938, pag. 253-254.

39. Zie Appendix, nr. 9.

40. Zie voor de brieven Appendix, nummers 11, 12 en 13. Verwijzingen vindt men in Allen, *o.c.*, III, 1913, *epist.* 597, rr. 14-16; III, 1913, *epist.* 660, rr. 6-8; III, 1913, *epist.* 739, rr. 4-7; III, 1913, *epist.* 794, rr. 84-85; IV, 1922, *epist.* 1220, rr. 44-48; V, 1924, *epist.* 1256, rr. 60-61; V, 1924, *epist.* 1331, r. 14; V, 1924, *epist.* 1342, r. 254; VI, 1926, *epist.* 1585, rr. 110-111; XI, 1957, *epist.* 3101, rr. 85-93.

komende problematiek. In het kader van dit artikel is het niet mogelijk op dit alles uitvoerig in te gaan.

Hoe zag Erasmus Haloinus? Was hun verhouding goed? Men kan zeker de Vlaamse edelman niet tot de *intimi* van de grote humanist rekenen. Er zijn wel de lovende woorden aan Thomas Morus: Haloinus is de enige der groten aan het Bourgondische hof die een cultuurdrager is⁴¹. En Erasmus heeft ongetwijfeld beseft dat het om een invloedrijk man ging, die hem een goed hart toedroeg: bij de vijanden heeft hij nooit gestaan. Maar de moeilijkheden van Erasmus gaven hem soms woorden in de pen die hem enige afstand deden nemen van Haloinus: toen de *Moria* hem tegenstanders opleverde, zag Erasmus zich genoodzaakt dat werk juist te situeren, bijvoorbeeld tegenover Antoon van Bergen; en in dat verband was hij niet erg gelukkig met Haloinus' vertaling: ze zou onjuist geweest zijn, en daardoor de moeilijkheden voor Erasmus nog vergroot hebben⁴². Deze onvriendelijkheden kunnen dus het gevolg zijn geweest van geprikkeldheid om één van de vele polemieken waarin Erasmus verwickeld raakte; dit fenomeen is bij hem al te bekend.

Haloinus van zijn kant had voor de Hollander wel een grote bewondering. Ook al spreekt de *Restauratio* niet veel over hem⁴³, ze noemt de Rotterdammer niettemin „omnium iudicio litterarum peritissimus”⁴⁴. Over de inhoud van de *Restauratio* is tussen beiden gecorrespondeerd⁴⁵. Het wil ons echter voorkomen dat Erasmus de wazigheid en troebelheid van de hem voorgelegde ideeën best doorzag, en dat hij zich op een elegante, doch niet van kritiek gespeende wijze van het onderwerp afmaakte: ik kan het niet helemaal met u eens zijn, en spreek er eens over met Hutten, de geschikte man voor dat soort problemen⁴⁶.

Het voorbehoud van Erasmus blijkt echter geenszins uit de *Restauratio*, integendeel. Haloinus immers verwijst er enkel naar de *Moria*, en deze lijkt hem fundamenteel de grammatica af te

41. Zie noot 2.

42. Cf. Allen, *o.c.*, III, 1913, *epist.* 739, rr. 4-7.

43. Cf. *Rest.* 1, 9, 10 (= fol. E ii v^o); 1, 9, 17 (= fol. E iiii r^o); 1, 15, 3 (= fol. F vi r^o); 1, 15, 6 (= fol. F vii r^o); 1, 15, 14 (= fol. G ii r^o); 2, 21, 2 (= fol. K viii r^o).

44. Cf. *Rest.* 2, 21, 2 (= fol. K viii r^o). In de *Prologue* tot *Des Triumphe des Rommains* schrijft hij: „Herasme de Roterdam, qui est tant loue de chascun”; Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 15 v°.

45. Cf. Allen, *o.c.*, IV, 1922, *epist.* 1115, rr. 24-47.

46. De brief is kennelijk een antwoord op een (niet meer bewaard) schrijven van Haloinus. Uit diens geschriften kent men het belang van de notie *aurium iudicium* als norm voor het goed Latijn. In die context krijgen Erasmus' woorden een ironische toon, waar hij schrijft: „Porro quod eorum qui scribunt hodie, videtur impurior oratio, fortassis in causa sunt *aures eorum ad quorum iudicium scribimus*”; Allen, *o.c.*, IV, 1922, *epist.* 1115, rr. 36-38.

wijzen, waar gezegd wordt : „Adeo ut vel una grammatica abunde satis sit ad perpetuam vitae carnificinam”⁴⁷. Voor de auteur dus van de *Restauratio* is Erasmus, daarover bestaat wel geen twijfel, een geestesgenoot, een belangrijk getuige ten gunste van zijn eigen ideeën. Vanzelfsprekend ook kon de Erasmiïaanse satire gemakkelijker in dergelijk betoog worden opgenomen.

Maar de Rotterdammer is natuurlijk niet alleen de auteur van de *Moria*. Zijn houding tegenover de grammatica is ook uit andere bronnen te putten. Erasmus was zich wel bewust van de nood aan vernieuwing in het grammatica-onderricht. In dit verband opteerde hij voor een klein aantal regels. Dit alles vindt men uitstekend geformuleerd in de geciteerde brief aan Haloinus : „Praecepta volo esse pauca, sed optima ; quod reliquum est arbitror petendum ex optimis quibusque scriptoribus, aut ex eorum colloquio qui sic loquuntur ut illi scripserunt”⁴⁸. Daar Erasmus dit precies aan Haloinus geschreven had kan men zich niet van de indruk ontdoen dat onze auteur in de *Restauratio* bewust een vertekend beeld van de positie van Erasmus heeft gegeven. Dit mocht hij wellicht menen ongemerkt te kunnen doen zolang Erasmus' opvattingen terzake slechts in een brief waren terug te vinden⁴⁹, maar in 1533 was dit reeds niet meer het geval. Het was toen immers al lang duidelijk dat de prins der humanisten geen antigrammaticus was in de mate waarin Haloinus het wellicht wenste. Zo had Erasmus in 1515 een *Libellus de octo orationis partium constructione*⁵⁰ uitgegeven, en in 1518 een bewerking van de Griekse grammatica van Th. Gaza onder de titel : *Theodori Gazae grammatices libri duo*⁵¹. Bovendien was zijn visie op het gebruik van de grammatica reeds geformuleerd in *De ratione studii*, een pedagogisch traktaat waarvan de eerste geautoriseerde druk bij Badius verscheen te Parijs in 1512⁵².

Erasmus dacht dus anders over de grammatica dan Haloinus, en deze laatste wist het. In de *Restauratio* kan de lezer het niet merken, maar in de *Annotationes in Virgilium* – welke naar onze mening Haloinus na de *Restauratio* plande uit te geven, wat de dood hem wellicht heeft verhinderd – staat het uitdrukkelijk : „Ita et alii omnes fere qui post Gellium et Macrobiū fuere usque ad

47. Erasmus, *Moria*, in LB (= Leidse Opera omnia), IV, 434B ; zie noot 43.

48. Allen, o.c., IV, 1922, *epist.* 1115, rr. 31-34.

49. Toch werd de bewuste brief al voor het verschijnen van de *Restauratio* gepubliceerd, namelijk in de in 1521 te Bazel bij J. Froben verschenen selectie *Epistolae D. Erasmi Roterodami ad diversos et aliquot aliorum ad illum per eruditos ex ingentibus fasciculis collectae* ; cf. Allen, o.c., IV, 1922, *epist.* 1115, inleiding.

50. Cf. LB I, 167-180.

51. Cf. LB I, 115-164.

52. Cf. Erasmus, *De ratione studii*. Ed. J.-Cl. Margolin (Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata, I, 2), Amsterdam, 1971, pag. 89-96.

Erasmus nostrum Roterodamum, quem non excipio; ipse enim, licet grammaticam perpetuam vite carnificinam esse dixit in Moria sua, attamen artis illius opuscula composuit et in puerorum eruditione per eam procedere iussit⁵³; en verder: „Ac ipse etiam Erasmus noster Roterodamus, qui grammaticam perpetuam vite carnificinam esse scripsit in Moria sua; ipse tamen grammaticalia precepta bis aut ter composuit ac renovavit et puerorum eruditionem per artem grammaticam fieri precipit⁵⁴”.

Het is tenslotte zeer de vraag of Haloinus Erasmus in diens religieuze streven – gepaard gaande met een groot verlangen naar vrijheid en onpartijdigheid – voldoende heeft begrepen: het verzoek om zich ronduit van Luther te distantiëren⁵⁵ – iets wat Haloinus zelf in één van zijn werken deed⁵⁶ – zal de Rotterdammer niet onverdeeld aangenaam zijn geweest.

Ook J. L. Vives heeft in Haloinus een vriend en beschermer gevonden. Voor zover ons bekend is, spreekt slechts één bron over een verblijf van de Spanjaard bij de edelman: Joannes Foeyvynus bericht in een brief van 17 april 1523 aan Franciscus Craneveldius dat Vives op dat ogenblik bij Haloinus te gast is⁵⁷. Van wederzijdse vriendschap getuigen ook omstreeks hetzelfde tijdstip (ca. 10-5-

53. *Annotationes in Virg.* fol. 101 v°.

54. *Annotationes in Virg.* fol. 154 v°.

55. Cf. Allen, o.c., V, 1924, *epist.* 1269, rr. 7-10.

56. Het werk zelf schijnt niet meer bewaard te zijn; het werd aangevallen door Clichtoveus, *Improbatio quorundam articulorum Lutheri a veritate catholica dissidentium et in quodam libello Gallico qui hic discutitur non satis exacte nec recte impugnatorum* (Parijs, S. Colinaeus, 1533); cf. Massaut, J.-P., *Josse Clichtove. L'humanisme et la réforme du clergé* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 183), Parijs, I, 1968, pag. 43. Sanderus, o.c., schrijft pag. 45 over Haloinus dat hij „orthodoxae fidei propugnator fuit ediditque librum contra Martinum Lutherum”. Dat Clichtoveus in zijn geschrift Haloinus viseerde, wordt meegedeeld door Sweertius, Franciscus, *Athenae Belgicae sive nomenclator ...*, Antwerpen, Gul. a Tungris, 1628, pag. 274.

57. Cf. de Vocht, H., *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium (1522-1528). A Collection of Original Letters Edited from the Manuscripts and Illustrated with Notes and Commentaries* (Humanistica Lovaniensia, 1), Leuven, 1928, pag. 130. Volgens Vanden Bussche, E., *Jean-Louis Vives. Eclaircissements et rectifications biographiques. Notes sur son séjour à Bruges. Ses œuvres*, Brugge, pag. 19 en pag. 32 verbleef Vives ook in 1519 en in 1532 bij Haloinus. Dezelfde informatie wordt herhaald in Vanden Bussche, E., *Louis Vives célèbre philosophe du XV^e(!) siècle (notes biographiques)*, in: *La Flandre. Revue des monuments d'histoire et d'antiquités*, 8 (1876), pag. 302 en pag. 317-318. De auteur geeft echter nergens zijn bronnen voor deze beweringen aan. Niettemin spraken latere Vivesbiografen hem na: cf. Bonilla y San Martín, A., *Luis Vives y la filosofía del Renacimiento*, Madrid, I, 1903, pag. 99 en 225 (in de editie van 1929: I, pag. 105 en pag. 247-248); cf. Noreña, C. G., *Juan Luis Vives* (Archives internationales d'histoire des idées, 34), 's-Gravenhage, 1970, pag. 111. Volgens Vosters, S. A., *Juan Luis Vives en de Nederlanden*, in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Nieuwe reeks, 1964, pag. 131 was Vives in 1527 enkele weken bij Haloinus. Ook voor dit bericht schijnt enige bronvermelding te ontbreken.

1523) Vives' woorden aan Craneveldius: „Est quidem Haloinus amari dignus, sive quia litteratus princeps, sive quia vir humanissimus, sive quia me et ipse redamat”⁵⁸.

Al bij al zijn in Vives' correspondentie slechts twee brieven aan Haloinus bewaard: een schrijven uit (mogelijk) de tweede helft van 1531 - begin 1532 en een verwante, niet precies te dateren brief (ca. zelfde tijd?)⁵⁹. Beide werpen enig licht op de wetenschappelijke activiteiten van onze auteur en op de aard van de relatie tot de Valentiaan: de briefwisseling betreft immers enerzijds Romeinse munten - en deze thematiek verwijst ongetwijfeld naar Haloinus' *Annotationes in Budaeum de asse et eius partibus scriptae*⁶⁰ -, anderzijds komen een aantal gedachten aan bod die ook in de *Restauratio* opduiken: Vives brengt enige correcties aan die getuigen van een grotere helderheid van denken dan de ideeën welke zijn beschermheer desondanks zal ontwikkelen⁶¹. Vives is in de dialoog duidelijk de meerdere.

Van correspondentie met Hugues de Maubus⁶², Aloisius Marlianus⁶³ en Petrus Aegidius⁶⁴ wordt weliswaar het bestaan gesignaleerd, maar sporen ervan schijnen niet meer te zijn overgebleven.

58. De Vocht, *Litterae ad Craneveldium*, pag. 142.

59. Zie Appendix, nummers 15 en 16.

60. Cf. Van Even, *art. cit.*, pag. 440. Deze *Annotationes* waren in handschrift aanwezig in de bibliotheek van Charles de Croy. We zijn er verder over ingelicht via Haloinus' *Des Triumpbes des Rommains* (Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 60 r°).

61. Cf. Vives, *Opera omnia*. Ed. Majansius, Valencia, VII, 1782, pag. 146.

62. Over deze Latijnse correspondentie citeert Le Pippre, Antoine, *Intentions morales, civiles et militaires*, Antwerpen, P. en J. Bellere, 1625, pag. 252 (van dit zeldzaam werk bezit de K.B. te Brussel een exemplaar: G. 2173 Mss.) het getuigenis van de Heer van Schoondorp: „Il (= Haloinus) se delecta aussi fort à parler et écrire en Latin, selon que se peut verifier par diverses lettres missives qu'il a envoyées à ses amis en ceste langue, et dont j'ay quelques unes de sa main adressantes à mon ayeul Hugues de Maubus, durant qu'il a esté son Grand-Bailly à Commynes". Het enige wat ons uit die briefwisseling rest is één zinnetje uit een brief van Georges van 2-11-1530: „Iam enim iuventute peracta mortem timere incipio"; cf. Le Pippre, *o.c.*, pag. 262. Deze Heer van Schoondorp is Ferdinand de Maubus, kleinzoon van Hugues de Maubus; Ferdinand legde zich toe op de studie van de geschiedenis; hij stierf te Rijsel op 30-6-1646; cf. over hem Le Glay, M., *Catalogue descriptif des manuscrits de la bibliothèque de Lille*, Rijsel, 1848, pag. XV-XVI en XXI.

63. Volgens een mededeling van Haloinus zelf in zijn *Prologue* tot *Des Triumpbes des Rommains*; zelfs worden we over een thema ervan ingelicht: Haloinus weerlegt de mening als zou de kennis van het klassiek Latijn schadelijk zijn voor het geloof: „Pource qu'en aulcunes aultres epistres en ay parle plus au long, lesquelles j'ay escript a maistre Louys Marlien"; Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 13 v°. Voor Aloisius Marlianus: cf. De Vocht, H., *Jerome de Busleyden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue. His Life and Writings Edited for the First Time in their Entirety from the Original Manuscript* (Humanistica Lovaniensia, 9), Turnhout, 1950, pag. 358-361. Een handschrift met zijn *Epistolae ad diversos principes* was in 1644 nog in het bezit van het klooster Groenendaal (cf. Sanderus, Antonius, *Bibliotheca Belgica manuscripta sive elenchus universalis codicum mss. ...*, Rijsel, Tussanus le Clercq, II, 1644, pag. 137), maar sindsdien zijn er geen sporen meer van.

64. Volgens een mededeling van Sweertius, *o.c.*, pag. 274.

Besluitend kan over de relaties in het humanistenmilieu gezegd worden dat vooral drie figuren op de voorgrond treden : Despauterius, Erasmus en Vives, een benijdenswaardig driemanschap. Ook al lijkt het geen twijfel dat Haloinus tegenover hen niet steeds een evenwaardig gesprekspartner was, het belangrijkste is dat hij er bij was, en dat hij de talenten van deze coryfeeën heeft onderkend en helpen rente opbrengen. Deze onmiskenbare verdienste maakt hem terecht deelgenoot van de faam die zijn beschermelingen zich hebben verworven. Wanneer in 1531 Jacobus Meyerus hem opneemt in een rij van beroemde Vlamingen kan men dit eerbetoon, bewezen aan een in menig opzicht uitzonderlijk man, alleen reeds daardoor gerechtvaardigd achten⁶⁵.

APPENDIX

Regesten van de correspondentie van Haloinus

Alle hier signaleerde brieven zijn in het Latijn, op de nummers 8 en 10 na, die in het Frans zijn.

1. Haloinus aan Martinus Dorpius ; <ca. september 1508>.

Haloinus heeft langs Despauterius kennis gemaakt met Dorpius' proloog tot de *Aulularia* van Plautus. Dorpius wordt uitgenodigd met Haloinus te corresponderen en zich verder op de studie van Plautus toe te leggen. De resultaten daarvan zou Haloinus dan graag toegezonden krijgen.

Tekst. Deze is in twee gedrukte versies voorhanden. 1) DORPIUS, Martinus, *Dialogus Veneris et Cupidinis* ..., Leuven, D. Martens, <1514>, fol. E ii r^o-v^o ; exemplaar : Brussel, K.B., V.B. 7135 (L.P.). 2) Op pag. 87-88 van een te Leuven ca. 1767 gemaakte bundel met drukproeven voor een verzameling van literaire en historische teksten van Belgische geleerden of m.b.t. de Belgische geschiedenis uit de zestiende en zeventiende eeuw ; samensteller van de bundel is C. F. de Nelis ; exemplaren : Brussel, K.B., II 26.239 (L.P.) ; Brussel, K.B., V.H. IV 22.422 (L.P.) ; Leuven, univ. (K.U.L.), 2 CA. AII.

Bibliografie. Cf. *Bibliotheca Hulthemiana ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. van Hulthem*, Gent, IV, 1836, nr. 22.422 ; *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par F. van der Haeghen. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger* (Culture et civilisation), Brussel, I, 1964, nr. C 859 ; DE VOCHT, H., *Monumenta humanistica Lovaniensia. Texts and Studies about Louvain Humanists in the First Half of the XVIth Century. Erasmus - Vives - Dorpius - Clenardus - Goes - Moringus* (Humanistica Lovaniensia, 4), Leuven, 1934, pag. 323 ; 326-329 ; 331-334 ; 354-355 ; DE VOCHT, H., *Jerome de Busleyden, Founder of the*

65. Cf. Meyerus, Jacobus, *Flandricarum rerum tomus X* ..., Antwerpen, Gul. Vorstermannus, 1531, fol. 51 v°.

Louvain Collegium Trilingue. His Life and Writings Edited for the First Time in their Entirety from the Original Manuscript (Humanistica Lovaniensia, 9), Turnhout, 1950, pag. 441-444; DE VOCHT, H., *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense (1517-1550)* (Humanistica Lovaniensia, 10), Leuven, I, 1951, pag. 214-217; PRICK, W.-J.-H., *C.-F. de Nelis. Un homme d'église libéral au Siècle des Lumières (1736-1784). Thèse pour le Doctorat d'Université présentée à la Faculté des Lettres de Paris*, Nancy, 1942, pag. 128-132.

2. Haloinus aan Despauterius; Halewijn, 24-10-1508.

Het prooemium tot het eerste boek van de *Restauratio*. Haloinus zet Despauterius uiteen waarom de grammatici het onderling voortdurend oneens zijn: de reden ligt bij de grammatica. De spraakkunst is immers niet het fundament van het Latijn, maar heeft geleid tot een verbastering van de taal der *prisci*. Wil men de *elegantia* bereiken, dan moet men de grammatica laten varen en gaan steunen op het taalgebruik van de ouden, die acht sloegen op de welluidendheid.

Tekst. HALOINUS, Georgius, *Restauratio linguae Latinae*, Antwerpen, S. Coquus, 1533; exemplaren: Strängnäs (Zweden), domkerkbibl., O. 538; Cambridge, Trin. Coll. Libr., III.7.178; kritische editie: MATHEEUSSEN, C., *Een zestiende-eeuws pleidooi tegen de grammatica. Georgius Haloinus en zijn Restauratio linguae Latinae (1533)*, Leuven, I, 1974, pag. 4-22 (gestencilde doctoraats thesis, K.U.L.).

3. Despauterius aan Haloinus; Sint-Winoksbergen, 14-12-1510.

De opdracht van Despauterius' *Ars versificatoria*. De grammaticus bedankt Haloinus voor zijn hulp bij het tot stand komen van deze *Ars*: op aanraden van de edelman heeft Despauterius zijn heuristisch sterk uitgebreid, zodat hij zes jaar aan het handboek gewerkt heeft. De verantwoording van de keuze van de modellen (= auteurs uit een periode van 100 vóór tot 150 na Christus) geeft aanleiding tot een korte schets van de latiniteit, van het begin tot in het humanisme. Ook worden de voornaamste redenen besproken die bij tijdgenoten tot fouten i.v.m. prosodie en metriek hebben geleid. Ook bij antieke grammatici vindt men echter in dit opzicht verkeerde opvattingen. Zo wordt uitvoerig ingegaan op Servius' mening als zou de prosodie van eigennamen volkomen willekeurig zijn. Dit geeft dan aanleiding tot de bespreking van het probleem van de dichterlijke vrijheid, speciaal m.b.t. het opnemen van eigennamen in een vers. Despauterius acht het wenselijk de geijkte regels van de prosodie zo veel mogelijk toe te passen.

Tekst en bibliografie. Oudste editie: DESPAUTERIUS, Joannes, *Ars versificatoria*, Parijs, Badius, 1511; exemplaar: Bazel, univ. Cf. *Bibliotheca Belgica*, II, 1964, nr. D 294 sqq.

4. Jacobus Papa aan Haloinus; <1510/1511>.

Tekst en bibliografie. De opdracht van de *Opuscula* van J. Papa aan Haloinus. Deze *Opuscula* verschenen bij Badius te Parijs. Slechts één exemplaar was bekend: het werd bewaard in de stadsbibliotheek te Doornik en

werd bij het bombardement van mei 1940 vernietigd. Deze brief bevatte o.m. gegevens over de loopbaan van Haloinus aan het hof. Cf. RENOARD, Ph., *Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle. Ouvrage publié d'après les manuscrits de Ph. Renouard* (Histoire générale de Paris. Collection de documents), Parijs, II, 1969, nr. 124; MESSIAEN, L.-J., *Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneurs et de la ville de Comines. Suivie de notices sur ses établissements publics, ses gildes, ses hameaux et ses hommes célèbres*, Kortrijk, I, 1892, pag. 299; *Bibliotheca Belgica*, IV, 1964, nr. P 112.

5. Judocus Badius aan Haloinus; Parijs, 24-12-1511.

De opdracht bij de eerste Liviuseditie door Badius (Parijs, Badius, 1510=1511). Badius zingt de lof van Haloinus: hij is, doordat hij hoge afkomst aan humanistische cultuur paart, tussen zijn standgenoten een merkwaardige uitzondering. Badius kan zich voor zijn Liviuseditie geen betere patroon indenken. Tenslotte bespreekt Badius nog even het probleem of het werk van Livius in decaden dan wel enkel in boeken verdeeld was; de drukker is geneigd de verdeling in decaden voor authentiek te houden.

Tekst en bibliografie. Cf. RENOARD, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 177; zie ook verder in deze appendix de nummers 7 en 14; exemplaar van deze Liviuseditie: Bazel, univ.

6. Remaclus Arduenna aan Haloinus; Parijs, 28-2-1513.

De opdracht van Remaclus' dichtbundel *Amores* (Parijs, Badius, 1513). Het schijnt ongepast, aldus de dichter, een bundel *Amores* op te dragen aan een zo ernstig man, in zulke droeve oorlogstijden. Maar jeugdherinneringen geven de dichter de kans het nare heden te vergeten. Remaclus verhaalt dan zijn eigen levensverhaal: zijn studies, zijn contacten met het hofleven enz. Het werk wordt opgedragen aan Haloinus omdat deze een uitstekend mecenas is, die schittert door afkomst en cultuur.

Tekst en bibliografie. Cf. RENOARD, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 206; exemplaar van de *Amores*: Gent, univ., G 9160.

7. Judocus Badius aan Haloinus; Parijs, 24-12-1513.

Ter gelegenheid van de tweede editie van Livius (cf. in deze appendix nr. 5) in 1513 voegde Badius aan zijn dedicatie een paragraaf toe. Hij zegt erin dat deze uitgave een doorgeziene en verbeterde editie betekent tegenover de vorige en legt uit van welke diacritische tekens hij zich in de tekst bedient.

Tekst en bibliografie. Cf. RENOARD, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 235 en nr. 236; zie ook de nummers 5 en 14 in deze appendix; exemplaar van deze Liviuseditie: Parijs, B.N., Rés. J 906.

8. Haloinus aan prins Karel, aartshertog van Oostenrijk enz.; Halewijn, 15-10-1514.

In het Frans geschreven voorwoord bij het essay *Des Triumpbes des Rommains*. Vertalingen van Romeinse geschiedschrijvers in het Frans lonen de moeite. Deze literatuur is de mooiste en de nuttigste die er bestaat. En

toch leest de adel haar niet. Dit is enigszins begrijpelijk, maar niettemin te betreuren. De adel is niet enkel gebaat bij de kennis van die teksten, maar is ook bij uitstek geschikt om ze te vertalen. De eisen waaraan dergelijke vertalingen moeten voldoen worden uiteengezet.

Tekst en bibliografie. Cf. MONFRIN, J., *La connaissance de l'antiquité et le problème de l'humanisme en langue vulgaire dans la France du XVe siècle*, in: *The Late Middle Ages and the Dawn of Humanism outside Italy* (Mediaevalia Lovaniensia. Series I. Studia 1), Leuven's-Gravenhage, 1972, pag. 155-162. De tekst is in handschrift bewaard: Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 5ro-21ro. Prof. Monfrin bereidt een uitgave van deze tekst voor.

9. Adrianus Barlandus aan Haloinus; Leuven, <1515>.

Barlandus draagt zijn commentaar bij verzen uit de *Aeneis* en *Georgica* aan Haloinus op, die volgens hem zowel door afkomst als door cultuur een vooraanstaand man is, en die reeds eerder zijn sympathie voor hem heeft betoond.

Tekst en bibliografie. Cf. DAXHELET, *Adrien Barlandus, humaniste belge (1486-1538). Sa vie - son œuvre - sa personnalité* (Humanistica Lovaniensia, 6), Leuven, 1938, pag. 260-261.

10. Haloinus aan prins Karel, aartshertog van Oostenrijk enz.; Komen, 1-7-1516.

Franse proloog tot de Franse vertaling van Aelianus' *Tactica*. Haloinus zegt de vertaling (naar de Latijnse vertaling van Nicolaus Sagundinus) op aanvraag van Karel te hebben gemaakt. Haloinus voelt zich niettemin wat ongemakkelijk. Enerzijds vreest hij dat het werk zelf Karel niet zal behagen: het gaat immers over een reeds lang achterhaalde legerinrichting. Anderzijds moet het wel aanmatigend schijnen tegenover een zo ervaren krijger als Karel een dergelijk onderwerp te behandelen. Karel wordt dan ook gevraagd zijn op- of aanmerkingen kenbaar te maken: Haloinus zal niet nalaten er rekening mee te houden.

Tekst. In handschrift bewaard: Parijs, B.N., fr. 24.725, fol. 92ro-93ro.

11. Erasmus aan Haloinus; Leuven, 29-8-<1517>.

Erasmus vraagt Haloinus om een exemplaar van zijn Franse vertaling van de *Moria*. Hij deelt mee naar Leuven te zijn verhuisd: de verhouding met de theologen is er goed.

Tekst en bibliografie. Cf. ALLEN, P. S. (e.a.), *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum*, Oxford, III, 1913, pag. 62-63 (= *epist.* 641).

12. Erasmus aan Haloinus; Leuven, 21-6-1520.

Erasmus verschaft uitleg bij een passage uit de *Moria* (cf. *Moria*, in *Leidse Opera omnia*, IV, 500A). Anders dan Haloinus meent Erasmus dat het aanleren van het Latijn zonder enige hulp van de grammatica niet verkieslijk is: wel moet men zich tot weinig regels beperken.

Tekst en bibliografie. Cf. ALLEN, *o.c.*, IV, 1922, pag. 289-290 (= *epist.* 1115).

13. Haloinus aan Erasmus ; Brussel, 31-3-<1522>.

Haloinus heeft keizer Karel Erasmus' *Paraphrases* bij de brieven van Paulus en bij Mattheus getoond. Haloinus en Glapion verdedigen Erasmus' belangen bij de keizer. Deze zou wensen dat Erasmus tegen Luther zou publiceren.

Tekst en bibliografie. Cf. ALLEN, *o.c.*, V, 1924, pag. 35-36 (= *epist.* 1269); FOERSTEMANN, J., - GUENTHER, O., *Briefe an Desiderius Erasmus von Rotterdam* (Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen, 27), Leipzig, 1904, pag. 366. De autograaf bevond zich te Leipzig, doch ging in de tweede wereldoorlog verloren.

14. Judocus Badius aan Haloinus ; Parijs, 26-10-1530.

Oprichting bij de vierde uitgave van Livius door Badius. De tekst is een gecorrigeerde versie van de dedicatie uit 1511 (zie boven, nr. 5); het toevoegsel uit 1513 (zie boven, nr. 7) is weggelaten; op het einde van de opdracht wordt aangegeven dat in deze editie ook de fragmenten van Livius' vijfde decade zijn opgenomen.

Tekst en bibliografie. Cf. RENOARD, *Imprimeurs*, II, 1969, nr. 671; exemplaar van deze Liviuseditie: Parijs, Ars., Fol. H 836.

15. Vives aan Haloinus ; <na 12 juni 1531 - begin 1532 ?>

Vives deelt mee vier maanden vertoefd te hebben in het paleis van de keizer. Bij zijn thuiskomst vond hij een brief van Haloinus van de twaalfde juni. Hij antwoordt er nu op, want er is iemand die naar Komen afreist. Haloinus doet er z.i. goed aan zijn geschriften nog niet uit te geven. Niet bij de *grammatica*, maar bij de *grammatici* is de oorzaak van de vele polemieken te zoeken. Budaeus' werk *De asse* is de eerste goede studie over Romeinse munten; Portius' werk daarentegen pleegde tegenover Budaeus plagiaat. Een uitspraak van Horatius (cf. *ars* 325-326) over het verdelen van een as in 100 delen moet men figuurlijk opvatten; de tekst kan niet tegen Budaeus' opvatting (een as is in 29 delen verdeeld) aangevoerd worden.

Tekst en bibliografie. VIVES, *Epistolarum farrago*, Antwerpen, W. Simon, 1556, fol. 34^v-36^r (exemplaar: Brussel, K.B., V.H. 13.804 A 2 L.P.); cf. ook VIVES, *Opera omnia*. Ed. MAJANSIUS, Valencia, VII, 1782, pag. 146-147 (exemplaar: Brussel, K.B., II 42.877 C). Voor de datering van deze - en volgende - brief leze men het artikel dat wij daaraan hebben gewijd en dat in het tijdschrift *Lias* zal verschijnen in 1976.

16. Vives aan Haloinus ; <zelfde tijd als vorige brief ?>

Vives beantwoordt een brief van Haloinus. Over de taal die in Latium vóór de Romeinse tijd gesproken werd weten we niets, maar Griekse invloed is waarschijnlijk. Verder verschaft de Spanjaard uitleg bij Romeinse muntnamen. Haloinus schijnt een publikatie voor te bereiden: Vives vraagt dat de edelman hem terzake eerst nog wat meer zou inlichten.

Tekst en bibliografie. Ook deze brief komt zowel in de Antwerpse (fol. 36^v-37^v) als in de Valentiaanse (pag. 147-148) uitgave voor: cf. vorig nummer. Daar de brief erg met de vorige verwant is, stellen wij een

datering om dezelfde tijd voor. Aanknopingspunten voor een afzonderlijke datering ontbreken.

17. Haloinus tot zijn lezers ; <eerste helft 1533 (ong.)>.

De *exhortatio ad lectores* bij de *Restauratio* (gedrukt juni 1533). Dit werk bevat veel nieuwe en onverwachte ideeën ; maar ze zijn lang overdacht. De bedoeling is een juiste weg naar de *elegantia* te wijzen ; want de traditionele, die over de *grammatica* loopt, is een dwaalweg. Het werk is in zes boeken verdeeld.

Tekst. Zie boven, nr. 2 ; cf. in onze editie, pag. 1-2. Het is duidelijk dat deze *exhortatio* geschreven werd ter gelegenheid van het aanbieden van het manuscript van de *Restauratio* (boeken 1-2-3 !) aan de drukker. Zie over de boeken 4-5-6 van de *Restauratio* : MATHEEUSSEN, C., *Een zestiende-eeuws pleidooi...*, II, 1974, pag. 128-130.